УДК 93/94

А.А. Исокбоев

МӘГЪРИФӘТЧЕ ШАКИР МОХТАРОВНЫҢ ТӨРКЕСТАНДАГЫ КҮПКЫРЛЫ ЭШЧӘНЛЕГЕ ТУРЫНДА

В статье описывается деятельность известного татарского просветителя Шакира Мухтарова по организации процесса развития новометодных школ в Туркестане, его выступления в мусульманской печати Туркестана и Центральной России, участие в деле организации национальной печати и типографии, а также раскрывается роль Ш. Мухтарова в политических процессах в Туркестанском крае в 1917–1920 гг.

Ключевые слова: Шакир Мухтаров, национальная печать, газета «Тараккий», «Молодая партия», новометодная школа, журнал «Шура», газета «Мехнаткашлар товуши» (газета «Голос трудящихся»), газета «Шуълаи инкилоб» (газета «Луч революции»).

The article describes the activities of the famous Tatar educator Shakir Mukhtarov in organizing the process of development of new method schools in Turkestan, his speeches in the Muslim press of Turkestan and Central Russia, participation in the organization of the national press and printing house and also reveals the role of Sh. Mukhtarov in political processes in the Turkestan region in 1917–1920.

Keywords: Shakir Mukhtarov, national press, newspaper «Tarakkiy», «Young Party», new method school, magazine «Shura», newspaper «Mekhnatkashlar tovushi» (newspaper «Voice of the Workers»), newspaper «Shulai inqilob» (newspaper «Ray of Revolution»).

Шакир Мохтаров (Шакир Мохтари) – XX гасыр башында Төркестанда иҗтимагый-сәяси процессларны тизләтү буенча эшчәнлек күрсәткән татар мәгърифәтчеләренең берсе. Аның яңа типтагы мәктәпләр оештыру буенча тәкъдимнәре, матбугат эшен җайга салуда турыдан-туры катнашуы, мәгърифәтчелек фикерләрен алга сөрүе тәфсилләп бәян итүгә лаек.

Архив документларыннан һәм вакытлы матбугат материалларыннан күренгәнчә, Ш. Мохтаров Сембер губернасының Буа өязендә туган, Оренбургтагы «Кәрвансарай» мәдрәсәсен тәмамлаган. Ул Коканд шәһәренә 1906 елда килгән [Хожи Муин, с. 50]. 1906 елның 20 июлендә «Тәрәккый» газетасына җибәргән мәкаләсенең ахырында Ш. Мохтаров үзе турында: «Шокир Мохторуф, Нугайкурган мөгаллиме», – дип язып куйган [Шокир Мухторуф, 1914]. Бу документтан Ш. Мохтаровның, Кокандка килеп җиткәнче, Ташкент өязе Зангиат волостеның Нугайкурган авылында укытуы ачыклана. Әмма туган елы һәм Төркестанга килү вакыты билгеле түгел.

1910 елның 7 гыйнварында Коканд өязе җитәкчесенең Фирганә өлкәсе идарәсенә юллаган хатында Коканд шәһәренең Исфара

Гузар мәхәлләсендә Ш. Мохтаровның 2 ел дәвамында 40 укучыны яңа ысул белән укытуы билгеләп үтелә [Үзбәкстан Милли архивы, ф. И. 19, тасв. 1, эш 35019, б. 7–7]. Ул вакытта Коканд шәһәрендә Ш. Мохтаровтан кала Сәләхеддин Мәҗитов, Хабулла Донской, Ариф Клевлеев, Мөхәммәтҗан Абдухаликов, Билал Байбәков, Сәед Агакши углы кебек татар мөгаллимнәре дә эшләгән.

«Тәрҗеман» газетасының 1910 елның 16 июль санында хәбәр ителгәнчә, Кокандта 15 тән артык җәдит мәктәбе исәпләнеп, шулар арасында Сәләхеддин Мәҗитов һәм Ш. Мохтаров укыткан мәктәпләрнең репутациясе югары булган [Милли хол ва...].

Ш. Мохтаров 1906 елда җәдит мәктәбендә мөгаллимлек итә, милли матбугатны барлыкка китерүдә актив катнаша, шулай ук Төркестанда үзен сәясәт өлкәсендә дә таныткан күренекле җәмәгать эшлеклесе була.

Билгеле булганча, 1906 елның 27 июнендә Ташкентта Исмаил Абиди редакциясендә танылган прогрессив «Тәрәккый» газетасы чыга башлый. Бу газетаның 20 саны гына чыгып калса да, милли матбугат барлыкка килүдә аның роле зур була. Зыя Сәед үзенең «Үзбәк вакытлы матбугаты тарихы буенча материаллар» дигән китабында Ш. Мохтаровның әлеге газетага язышкан автордашларның берсе булуын әйтә [Зиё Саид, б. 46].

Ш. Мохтаровның 1906 елның 22 маенда басылган мәкаләсендә Фәттахеддин әфәнденең ысулы кадим (иске ысуллы) мәктәбендә һәм Исмәгыйль әфәнденең ысулы җәдит (яңа ысуллы) мәктәбендә имтиханнар үткәрү тәртибе чагыштырылган. Бу имтиханнарны алуда Ш. Мохтаров үзе дә катнашкан.

Ә 1906 елның 20 июлендә «Тәрәккый» газетасының унынчы санында Ш. Мохтаровның «Бокият ал имтихон» исемле мәкаләсе басылып чыккан.

Фәттахеддин әфәнде тарафыннан иске ысул белән укытылган мәдрәсәдә үткәрелгән имтиханнар хакында Ш. Мохтаров болай ди: «Аңарда мәктәпләрне реформалауга һәм укучыларның белемен үстерүгә омтылыш юк, бу – әллә аларның Россиядә иске тәртиптә эшләгән мөселман мәдрәсәләрендә укуларыннан, әллә башка бер сәбәптән».

Исмәгыйль әфәнде турында: «Исмәгыйль әфәнде авыр, хәтта изге мәгърифәтчелек эшенә энтузиазм белән тотынды һәм, уку процессы башланып, өч-дүрт айдан соң, шәһәр халкын җыеп, укучыларыннан имтихан алды. Шул рәвешле халыкка уку һәм укытуның торышын күрсәтергә теләде. Кыска гына вакыт эчендә ул халыкка ислам дине кагыйдәләрен, уку һәм язуны менә дигән итеп укыта алуын дәлилли алды, һәм халык аңа рәхмәтен белдерде», – дип яза Ш. Мохтаров, ватандашының хезмәтен хуплап. Аның сүзләренә караганда, укучыларның ел саен халык алдында имтихан тотуы мөгаллимнең репутациясен бик нык күтәргән, уңай нәтиҗәләр биреп, белем алуга омтылыш тәрбияләгән [Шокир Мухторуф, 1906].

Исмәгыйль әфәнде мәктәбендә укучылар, барлык фәннәр буенча югары нәтиҗәләр күрсәтеп, катнашучыларның хуплавына ирешкәннәр. Ш. Мохтаров болай дип дәвам итә: «Имтиханнан соң сынауда катнашкан җирле халык, Исмәгыйль әфәнденең берничә шәкертенең Коръән аятьләрен һәм хәдисләрне яттан укуларын күреп, елап ук җибәрделәр һәм: “Афәрин, афәрин, шәп, бик шәп”», – дип кычкырдылар. Исмәгыйль әфәнденең унбер яшьлек шәкерте, урыныннан торып басты да, барысын да гаҗәпкә калдырып, нотык сөйләде. Җыелган кешеләр бу балага: «Улым, гомерең озын булсын!» – дип фатиха бирделәр». Ш. Мохтаров мөгаллимнең уңышы турында горурланып һәм сокланып яза.

Автор мәкаләсендә Фәттахетдин әфәнденең шәкертләрдән шәхсән үзенең дә имтихан алуын ассызыклый: «Мин укучылардан бик күп фәннәр буенча сорау алдым, мөгаллимнең белем бирү өлкәсендәге кимчелекләрен, җитешсезлекләрен таптым һәм, беркемнән дә курыкмыйча, үз фикеремне әйтеп бирдем».

Ш. Мохтаров фикеренчә, имтиханнарның нәтиҗәләре бер генә төрле булмаса да, ике мөгаллим дә хөрмәткә лаек. Ул укытучылар эшен яңача оештыруның өстенлеген ассызыклый, һәм әлеге имтиханның ысулы җәдит мәктәбенең өстенлекләрен ачык күрсәтүен билгеләп үтә [Шокир Мухторуф, 1906].

Шунысын да әйтергә кирәк: Ш. Мохтаров Коканд шәһәренең иҗтимагый-сәяси тормышында да актив катнашкан. Төркестан генерал-губернаторы каршындагы Төркестан районы жандарм бүлегенең 1906 елгы яшерен мәгълүматында әйтелгәнчә, Кокандта Шакир Мохтаров, Закир Абиханов һәм Мөхәммәдзариф Мөхәммәдьяров тарафыннан «Яшь партия» дип аталган «татар фракциясе» оештырылган. Төркестан районы жандарм бүлеге мәгълүматлары буенча, фирка әгъзалары баштан ук Төркестанда да, Россиядә дә татар яшьләре арасында капиталистик мөнәсәбәтләр урнаштыруны, шулай ук җәдитчелек хәрәкәте идеясен яклап чыкканнар.

Баштарак фирка әгъзаларының саны җирле татарлар исәбенә генә арткан. Бу фирка әгъзалары җәдитчелек хәрәкәтендә катнашмаган татарларга дошман итеп караган. Исмәгыйль Сөләйман улы Аитов (Казаннан. – *И.А.*) партияне оештыручы татарлар арасында иң белемлесе булган. Аны «Яшь партия»нең башлыгы итеп сайлаганнар. И. Аитов инициативасы белән фиркага татарлар белән беррәттән яшь үзбәкләр дә кабул ителгән [Үзбәкстан Милли архивы, ф. И. 461, тасв. 1, эш 1168, л. 113].

Партия эшчәнлегендәге бурычларның берсе – акча җыю, шул исәптән кирәкле әдәбиятны сатып алу өчен дә, чөнки мәгариф идеяләрен таратуда китап сүзенең булышлыгы зур булган. «Яшь партия» акчалары исәбенә Ташкентта үзбәк телендә чыккан «Шухрат» газетасы да финансланган. «Шухрат» газетасы ябылганнан соң, «Осиё» газетасына акчалата ярдәм күрсәтелгән. «Яшь партия» Төркестан җәдитләре лидеры Мәхмүдхуҗа Биһбуди һәм «Шухрат» газетасы

мөхәррире Мөнәввәр Кари Абдурашидханов белән тыгыз элемтәдә булган, ул Ташкент җәдитчеләренең «фикри атасы» саналган [Үзбәкстан Милли архивы, ф. И. 461, тасв. 1, эш 1168, л. 113].

Генерал-губернатор канцеляриясе 1911 елның 22 маенда Төркестан һәм Төркестан районы жандарм бүлеге хәбәрендә телгә алынган затлар белән кызыксына башлаган. Коканд өязе башлыгына аларның эшчәнлекләрен җитди күзәтү астына алу турында күрсәтмә бирелгән [Үзбәкстан Милли архивы, ф. И. 461, тасв. 1, эш 1168, л. 111–112].

1912 елның 27 февралендә Төркестан районы жандарм бүлеге начальнигы Сизых Кокандтан «Яшь партия» турында, ике фотосурәт тә теркәп, Төркестан полиция департаментының махсус бүлегенә яшерен хат юллаган. Фотосурәтләр 1908 елның маенда Сәетбәк Рөстәмбаев бакчасында һәвәскәр фотограф Рәхмәтулла Мифтахетдинов тарафыннан Кокандтан ике чакрым ераклыкта Лотфулла Касыймов (күмер сату белән шөгыльләнгән) оештырган кичәдә төшерелгән булган. Фотосурәтләрдәге илле кеше җирле татар бергәлеге әгъзалары булып торган.

Алар барысы да революция тарафдарлары булып, яңа ысулы җәдит мәктәпләр ачу, мөселман хатын-кызларын укыту кебек идеяләрне яклаганнар. Гәрчә алар барысы бер партиягә берләшмәсәләр дә, өлкән буын аларга «Яшь партия» дип исем биргән [Үзбәкстан Милли архивы, ф. И. 461, тасв. 1, эш 1168, л. 115].

Ш. Мохтаров шулай ук 1914 елның 3 апрелендә Кокандта Абидҗан Мәхмүтов нәшриятында чыга башлаган «Садаи Фирганә» газетасының иң актив оештыручылары һәм публицистларының берсе була.

Ш. Мохтаров «Садаи Фирганә» газетасының беренче санында «Ислохни нимадан бошларга?» дигән баш астында мәкалә бастыра. Анда автор мәгариф системасы реформасының зарурлыгы турындагы фикерен дәлилли. Аның алгарышның (аерым алганда, Европа прогрессының) төп факторы булып торуын билгеләп, болай ди: «Мин Европа халыклары прогрессының сәбәпләрен озак эзләдем һәм аңа мәктәпләр һәм башлангыч белем бирү реформасыннан кала бернинди нигез дә таба алмадым».

Ш. Мохтаров үзенең күпьеллык мөгаллимлек итү тәҗрибәсенә таянып, илнең алгарышына илтүче ышанычлы юлның бөтен мәктәп системасы реформасы аша гына булуын ассызыклый. «Минем анализларыма караганда, Европа һәм башка мөселман булмаган илләр халыкларының шундый көчле эволюция кичерүенең сәбәбе – мәктәптә белем бирүнең иң камил дәрәҗәдә җайга салынганлыгында. Шуңа күрә мин дә җәмгыять реформасын мәктәпләрдән башларга кирәк, дигән фикергә килдем», – дип нәтиҗә ясый ул. Мәкаләнең мөһимлеге шунда ки, Ш. Мохтаров мәктәп, мәдрәсә, уку йортлары белән җитәкчелек итү формалары һәм укучылар турында фикер алышуга чакыра.

Үзен «А.А.» дип билгеләгән аноним автор «Садаи Фирганә» газетасында бастырган материалында Ш. Мохтаровның югарыда телгә

алынган мәкаләсе белән килешми, һәм Төркестанда күп кенә ысулы җәдит мәктәпләр төзелүне, мәктәп белеменең хәле яхшы булуны раслый (аңа матди ярдәм күрсәтүне исәпкә алмаганда). «Әлхәмдүлилләә... милләтебезнең перспективалары турында уйлаган берничә интеллектуалның тырышлыгы белән һәр районда яңа ысуллы мәктәпләр ачылды. Моңа сөенергә кирәк. Матди ярдәм һәм акча җитәрлек булганда мәктәпләрне тиз арада реформалау мөмкин түгел» [А.А., 1914], ди «А.А.». Шул ук вакытта үзгәртеп коруларга тотынырга иртәрәк булуын ассызыклый.

Ш. Мохтаров Төркестанда күренекле җәдитче мөгаллим, публицист кына түгел, үз заманы проблемаларын үзәккә куйган шагыйрь буларак та танылган. Оренбургта чыккан «Шура» журналында Ш. Мохтаровның Россия мөселманнарының проблемаларын чагылдырган күпсанлы шигырьләре басылган. Аның «Тәгълим» [Шура, 1909, № 3, б. 87], Кайдан килгән» [Шура, 1910, № 6, б. 189–190], «Сабырлык һәм әхлак» [Шура, 1917, № 12, б. 272], «Әхлак» [Шура, 1917, № 14, б. 331–332], «Үпкәләгәндә» [Шура, 1917, № 19, б. 446], «Тәэсир» [Шура, 1917, № 20, б. 476], «Татар кызының елавы» [Шура, 1917, № 21, б. 494–495] һәм «Безнең хатын-кызлар турында» [шунда ук, б. 495] кебек шигырьләре Төркестанның төрле шәһәрләрендә иҗат ителгән.

Ш. Мохтаров Коканд шәһәрендә 1917 елга кадәр яшәгән. 1917 елгы Октябрь инкыйлабыннан соң, ул гаиләсе белән Сәмаркандка күченеп киткән. Аның шуннан соңгы эшчәнлеге турыдан-туры совет хакимияте белән бәйле. 1917–1918 елларда ул Сәмаркандта урнашкан 7 нче укчылар полкында хезмәт иткән. Ш. Мохтаров 1918 елның октябреннән «Эшче» тәхәллүсе астында «Социализм нима?», «Ер тугрисида икки хил фикр», «Судья ким булиши керак» «Бохара инкыйлабы», «Турк тилидан бүләк бериш методикаси» брошюраларын бастырып чыгарган [Самарканд тарихи, б. 87].

Сәмаркандта Ш. Мохтаров китаплар нәшер итү белән дә шөгыльләнгән. 1918 елның июнь башыннан ул (ун ай дәвамында) Сәмаркандта чыга башлаган «Мехнаткашлар товуши» газетасының мөхәррире вазифаларын башкарган. 1919 елның 10 апреленнән ул Сәмаркандта Сәид Реза Ализода редакциясендә таҗик телендә басылган «Шөгъләи инкыйлаб» журналының эшен җайга салу өчен бөтен көчен куйган [Самарканд тарихи, б. 95].

Сәмаркандта 7 нче укчылар полкында хезмәт иткәндә Ш. Мохтаров туберкулёз йоктырган [Вадуд Махмуд, 1970]. Моны танылган тәнкыйтьче һәм публицист Вәдүд Мәхмүд тә (1898–1976) раслый. Авыруына карамастан, Ш. Мохтаров әле күпмедер вакыт студентлар укыткан. Әмма чире көчәя барып, ул Сәмарканд хастаханәсенә яткан. 1920 елның җәендә, дусларының киңәше һәм ярдәме белән, кымыз эчеп дәвалану өчен, Җизакка күчеп киткән. 1920 елның 26 декабрендә шунда вафат булган [Хожи Муин, б. 51]. Аның ике улы һәм ике кызы булып, алар Сәмаркандта яшәделәр.

Төркестанның прогрессив карашлы зыялыларын Ш. Мохтаровның вафаты тирән кайгыга салган. Атаклы мәгърифәтченең үлеме турында Хаҗи Муин болай ди: «Ул талантлы мөгаллим, үткен каләмле мөхәррир иде. Төркестанда без бик нык көткән вакыт килгәч кенә, шундый кирәкле кешене югалту безнең өчен зур фаҗига булды» [Хожи Муин, 2005]. Ш. Мохтаровны сагынып, Вәдүд Мәхмүд: «Синең эшләрең һәм нәтиҗәле хезмәтең беркайчан онытылмас. Мин синең кебек кешеләрнең күбрәк булуын теләр идем. Хәзер әгәр синең кебек үз халкы өчен яши торган кешеләр күбрәк булса, без максатыбызга тизрәк ирешер идек. Һәрхәлдә, син буыннар хәтерендә калачаксың», – дип язган [Вадуд Махмуд, 1921].

Ш. Мохтаров Төркестан халыклары тарихында Кокандтагы җәдит мәктәбен оештыручы, илдәге беренче җәдит басманы («Тәрәккый») һәм Фирганә өлкәсендәге беренче җәдит газетаны («Садаи Фирганә») оештыручы, мәгариф системасы реформаторы, танылган публицист, мөхәррир һәм шагыйрь буларак тирән эз калдырган.

Әдәбият

Зиё Саид. Узбек вактли матбуоти тарихига материаллар (1870–1927). Тошкент; Самарканд: Узбекистан давлат нашриёти, 1927. 180 б.

Самарканд тарихи. Иккинчи том / масъул мухаррир И. Муминов. Тошкент: Фан, 1970. 496 б.

Хожи Муин. Мархум Шокир Мухторий / Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2005. 176 б.

А.А. Идорага мактуб // «Садойи Фаргона». 1914. 10 апрель.

Вадуд Махмуд. Мархум Шокир Мухторий // «Мехнаткашлар товуши». 1921. 12 февраль.

Миллий хол ва маишат // «Таржимон». 1910. 16 июль.

Шакир Мохтари. Әхлак // «Шура». 1917. № 14.

Шакир Мохтари. Кайдан килде? // «Шура». 1910. № 6.

Шакир Мохтари. Безнең хатын-кызлар турында // «Шура». 1917. № 21.

Шакир Мохтари. Сабырлык вә әхлак // «Шура». 1917. № 12.

Шакир Мохтари. Тәгълим // «Шура». 1909. № 3.

Шакир Мохтари. Тәэсир // «Шура», 1917. № 20.

Шакир Мохтари. Татар кызының елавы // «Шура». 1917. № 21.

Шакир Мохтари. Үпкәләгәндә //«Шура». 1917. № 19.

Шокир Мухторуф. «Бокия гал имтихон» // «Тараккий». 1906. 20 июль.

Шокир Мухторуф. Ислохни нимадан бошларга // «Садойи Фаргона». 1914. 3 апрель.

Үзбәкстан Милли архивы, фонд И. 19, тасв. 1, эш 35019.

Үзбәкстан Милли архивы, фонд И. 461, тасв. 1, эш 1168.

Исокбоев Алишер Ахмаджонович,
тарих фәннәре кандидаты, Наманган дәүләт университетының (Үзбәкстан Республикасы) тарих кафедрасы доценты